

Sant Esteve de Caulès. Vida i mort d'un poblat medieval al massís de l'Ardenya-Cadiretes

PAU TURON I IZQUIERDO
Màster en Arqueologia (UB)

Quaderns de la Selva, 25 (2013)
251-264

A pesar que Sant Esteve de Caulès fou el primer poblat medieval català excavat científicament, a inicis dels anys 70 del segle XX, pel doctor Manuel Riu i que la memòria d'aquesta intervenció es publicà l'any 1975, en les darreres dècades aquest indret no ha estat objecte de cap estudi similar. Per aquest motiu en el present article s'intentarà oferir una nova visió usant, d'una banda, les fonts arqueològiques, com ara la revisió de la informació obtinguda en les excavacions del 1971 i el 1972 i la seva contextualització mercès a troballes fetes en les darreres dècades i, de l'altra, les fonts arxivístiques, especialment la consulta de noves fonts com els llibres de la notaria Caldes-Llagostera.

Geografia i vies de comunicació

Les ruïnes de Sant Esteve de Caulès estan situades en els primers contraforts de la serra de l'Ardenya-Cadiretes, a uns 247 metres sobre el nivell del mar. Des del petit turó on se situen les restes es domina la petita vall de la riera de can Noguera, anteriorment anomenada Riu Clar. El seu curs marca els dos principals accessos existents al jaciment des del pla de la Selva: un en direcció nord, cap a Santa Seclina i Caldes de Malavella, i l'altre, cap a l'est, duent a Llagostera i Tossa de Mar.

El massís de l'Ardenya només és el sector de la Serralada Litoral que s'estén pels sectors marítims del Baix Empordà i de la Selva. És format per un seguit de turons granítics, poc enlairats, que constitueixen una barrera entre la plana de la Selva i la costa. Per això els camins principals, seguint tant les rieres que descendeixen de les muntanyes com diferents passos existents, solen ser transversals a la serra de l'Ardenya i comuniquen la plana amb la costa. Després existeixen nombrosos petits corriols que connecten sobretot les rutes mencionades anteriorment.

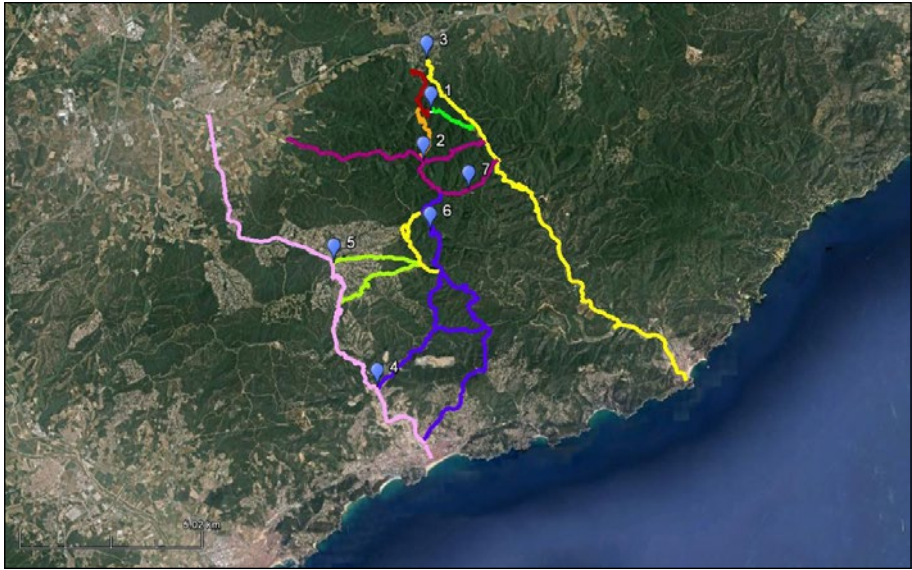
Aquestes dues categories de camins, uns de transversals i uns altres que comuniquen els anteriors, es veuen quan explorem els entorns de Caulès. En la primera categoria s'hi inclou el camí de Tossa, mencionat per primera vegada el 1314,¹ encara que probablement ja existia en període romà; el que va de Vidreres a Lloret de Mar, ja existent en l'onzena i tretzena centúria;² un camí que partint de Santa Seclina segueix la riera de can Noguera, passa per sota Sant Esteve de Caulès i arriba fins al camí de Tossa; i el que porta de l'actual Santa Susanna de Caulès (Vidreres) a Lloret de Mar, tant a l'antiga església parroquial de la Mare de Déu de les Alegries com al port.

Respecte a l'altre grup, el camí principal és el que duu de Vidreres a Tossa, passant per Santa Susanna de Caulès, molt utilitzat fins a època moderna. Tampoc no ens podem oblidar d'altres corriols com els que duen a Sant Esteve o el que comunica aquest darrer amb Santa Susanna.

1 ACA, Monacals, Sant Pere de Galligants, rotlle 39, pergami n. 8 (1314.10.15)

2 MALLORQUI, E. 2007. *Parròquia i societat rural...* p. 244

Principals camins de Sant Esteve de Caulès. Esglésies: 1. Sant Esteve de Caulès; 2. Santa Susanna de Caulès; 3. Santa Seclina; 4. Mare de Déu de les Alegries (antiga parròquia de Sant Romà de Lloret). Masos medievals de Caulès actualment coneguts: 5. Can Cabanyes; 6. Mas Pedrosa; 7. Mas Masot o Massada (actual can Mundet).

Poblament inicial

Un fet que hem de tenir en compte per a entendre completament Caulès és la llarga ocupació prèvia del territori on s'aixecà la parròquia.

Tot i que des del període axeulià (500.000 – 120.000 BP) hi ha senyals d'ocupació humana en tot el pla de la Selva i en les seves proximitats, no és fins al neolític antic epicardial (fa uns 7.000 anys) quan apareix el primer assentament en el sector estudiat. Estava situat al Pi de la Lliura (Vidreres), i era una petita aldea agrícola. La seva situació s'explica pel fet que la plana encara era ocupada per aiguamolls i llacs.

Curiosament, la següent ocupació, datada dels últims segles de l'edat del bronze (concretament del 1.010 al 750 aC), també està situada al Pi de la Lliura. Es tracta d'una necròpolis d'incineració on hi havia unes setanta-set tombes, corresponents a una petita comunitat agrícola-pastorívola. Les tècniques decoratives de les urnes funeràries la relacionen amb d'altres de contemporànies de la província, com ara la d'Anglès. Tant cronològicament com culturalment està lligada a l'anomenada civilització dels Camps d'Urnas.

A pesar de la propera presència de diversos *oppidum* ibèrics, com Montbarbat (Blanes-Maçanet de la Selva), no es fins a l'antiguitat tardana que tornen a haver-hi nous assentaments. El més important estava situat on posteriorment s'aixecà Sant Esteve.

L'arc triomfal de l'església de Sant Esteve de Caulès, un dels elements més coneguts del jaciment.

A desgrat que les seves edificacions foren àmpliament destruïdes durant la construcció de l'assentament medieval, cosa que es redueix actualment a un mur i un paviment de morter situats a uns cinquanta centímetres de la paret sud de l'església, s'han trobat arreu del jaciment restes de la seva cultura material. Aquesta era formada principalment per *tegulae*, *imbrices*, vores de dolia, ceràmiques sigil·lades africanes, ceràmica oxidada a torn i atuells fets a mà.

Encara que actualment no coneixem el caràcter de l'ocupació baix-imperial, la presència de material d'aquest període en jaciments propers, com can Palet Ferrer (Llagostera) i els entorns de Santa Seclina³ (Caldes de Malavella), apunten que l'ocupació romana del massís muntanyós fou superior del que es pensava fins ara.

Per acabar direm que revisant la memòria de les excavacions del Dr. Manuel Riu ens hem fixat que hi ha un seguit de material, principalment una ceràmica feta a mà molt grollera, que podria ser del període visigot. Aquest fet, si es confirmés en una futura excavació, seria de gran importància, ja que lligaria fermament el poblat medieval de Caulès amb l'assentament tardo-antic.

Arqueologia

Com ja hem dit a l'inici, el nostre mètode ha consistit a fer una profunda revisió dels resultats de les excavacions del Dr. Manuel Riu i a contextualitzar-les amb els actuals coneixements del període medieval a les contrades catalanes. Així, encara que hi ha molts buits per emplenar, ha estat possible establir la següent proposta cronològica sobre l'ocupació de Caulès:

Precedents

Com ja hem dit abans, a prop de l'església s'hi trobà un possible mur tardo-antic. Una altra possible resta d'aquesta fase és la torre quadrangular, amb contraforts angulars, que posteriorment quedà parcialment sobreposada per la torre rectangular baix-medieval. L'únic paral·lelisme que se n'ha trobat, encara que molt lleuger, són les torres del *Castellum* visigòtic de Sant Julià de Ramis. Per tant, a pesar que segurament és una construcció comtal, aquesta semblança obre la possibilitat que sigui anterior.

Alta Edat Mitjana

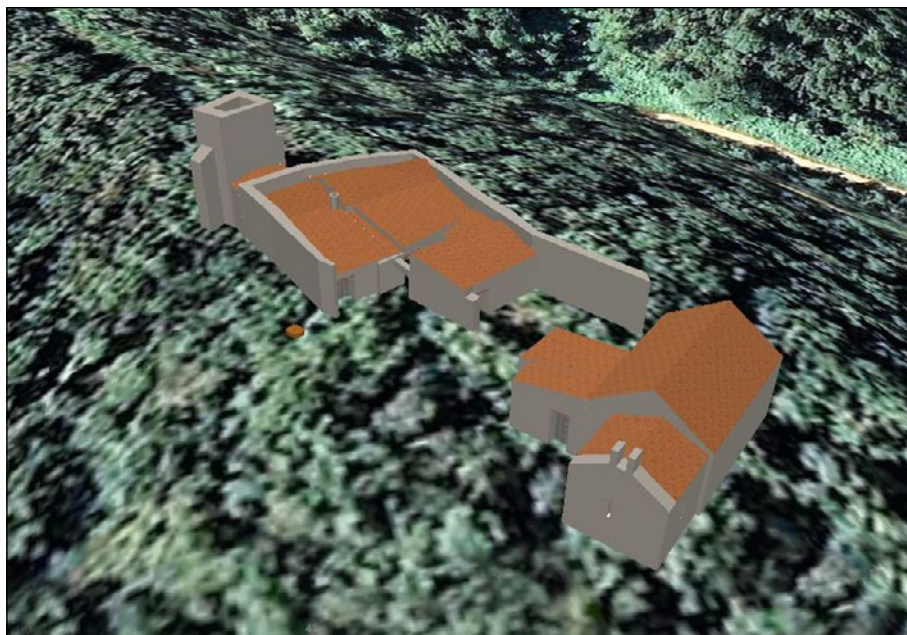
Les úniques construccions segures d'aquest moment són l'església i el cementiri.

Església

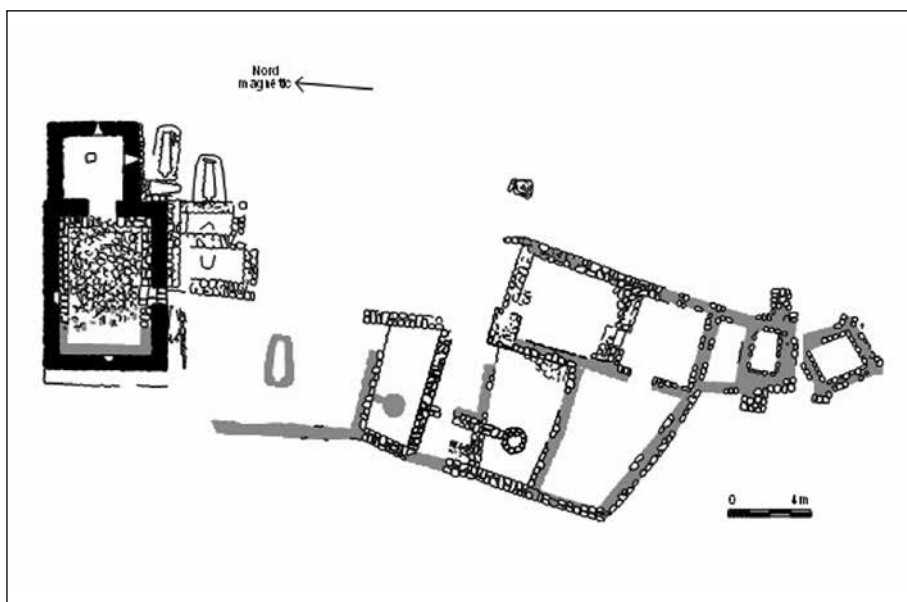
Respecte a l'església direm que és una construcció formada per una nau rectangular, d'uns 6,80 m per uns 4,60 m a la qual s'entra per una porta que hi ha a migdia. Compta amb un absis quadrangular a llevant, d'uns 3,20 m per uns 3,23

3 Material dipositat en l'Arxiu Municipal de Llagostera.

Reconstrucció, a partir de Google SketchUp 8, de les parts conegudes del Sant Esteve de Caulès del segle XIV.

Copia, mitjançant el programa informàtic Freehand, del plànol aixecat durant les excavacions d'inicis dels 70. Els elements en gris són els teòrics o molt erosionats.

m. Aquest darrer es troba lleugerament descentrat cap al nord i està unit a la nau mitjançant un arc triomfal de mig punt, d'uns 1,85 m d'amplada.

Un parell d'elements destaquen de la nau: una petita banqueta lateral, d'uns 0,35 m de gruix, i un parell de petits armariets triangulars, de mig metre d'alçada, aproximadament, que hi ha a les parets de tramuntana i de ponent.

El parament és format principalment per pedra pissarrova, de dimensions irregulars i només lleugerament aplanada per la seva cara externa, unida mitjançant un bon morter de calç i sorra. Apart també hi ha, reaprofitats, fragments de *tegulae* i de *dolies*.

En les darreres dècades, principalment a partir del treball promogut des de la Universitat de Girona i amb obres com el *Catalunya Romànica*, ha augmentat àmpliament el coneixement que hi ha sobre les esglésies preromàniques.

S'ha vist que és un tipus de temple molt estès territorialment, encara que la majoria de restes actualment es concentren a l'Empordà. Morfològicament són molt similars entre si, formats per una nau rectangular i un absis quadrangular a llevant. No obstant això, hi ha certes variants locals, com el cancell de Sant Romà de Sidillà (Foixà).

Amb tot, aquest tipus genèric de santuari durà des de la tardo-antiguitat fins aproximadament l'any 1000. Per tant, és difícil definir una cronologia precisa d'aquests temples.

Aquest és el cas del temple de Sant Esteve de Caulès. Si bé podem establir dues grans fases, que corresponen a l'aixecament de la nau i de l'absis, respectivament, actualment és difícil establir una cronologia precisa, excepte que ja devia existir el 919 dC, quan es menciona per primer cop Caulès. A partir d'aquesta dada, i del reaprofitament de material romà en la construcció del temple, podem establir una forquilla cronològica que va entre els segles VIII i IX.

Cementiri

A part de l'església és l'element més conegut del conjunt. S'estén a migdia del temple, en un radi d'uns set a vuit metres. A grans trets, el Dr. Riu classificà les tombes en tres grans tipus: les de fossa simple, aproximadament del segle X dC; les de caixes de lloses o cistes trapezoidals/antropomorfes, de la segona meitat del segle X dC i la primera del XI dC, i les de cista no antropomorfes, del segle XII dC.

Això no obstant, davant l'absència de tombes de les darreres fases de vida del poblat, hem de tenir en compte que aquestes segurament estan situades en algun altre sector. Segurament les hauríem de situar a tramuntana del temple, tal com creia el Dr. Riu i com ho demostraria la troballa de diverses tombes quan, anys després del seu estudi, es va ampliar el camí d'accés al jaciment. Tanmateix, ningú no advertí de la troballa.

Baixa Edat Mitjana

Entre els segles XII i XIII, aproximadament, es construïren un seguit de quatre habitatges a migdia de l'església. Estaven rodejats per una muralla simple, on només destacava una torre rectangular a l'extrem sud.

Dos d'aquests habitatges, units a la muralla de ponent, són bastant similars, a jutjar per les dades que en tenim. El més complet, de planta quadrangular, és format per una gran habitació rectangular a migdia, del qual destaca una llar de foc central circular, i dos més a tramuntana. Mentre que la que està unida a les parets est i nord és el vestíbul d'entrada, l'altra, enganxada als murs nord i oest, és un forn de pa.

L'habitatge de major dimensions està comprès entre les cases anteriors i les muralles de llevant i migdia. És format per un vestíbul, en un angle del qual hi havia una llar de foc i, en l'altre, un forn de pa; una segona cambra, junt a l'angle SE del recinte emmurallat, des d'on també es pot accedir a la torre de la muralla, i una tercera cambra, a l'oest d'aquesta darrera.

Just al nord del vestíbul, entre la muralla i l'anomenada *pedra beneteira*, un gran bloc granític on hi ha una cassoleta, hi havia la porta d'accés al poblat.

La casa que queda és annexa a l'església. És la més petita de Caulès i constada dues habitacions rectangulars. El seu ús ha estat bastant discutit: per al doctor Manuel Riu era la rectoria,⁴ mentre que per a Ramon Martí era un sagrer, un magatzem sota la protecció de l'església.

Sagrereres i celleres

Per a entendre l'aparició del poblat de Caulès hem de tenir en compte un fenomen que es produí entre els segles XI i XIII, el qual tingué un fort impacte en l'actual província de Girona.

A partir de l'onzena centúria, per tal de fer front a la violència feudal, es propagà la institució de la Pau i Treva de Déu. Dins d'aquesta es crearen les sagrereres, també anomenades *celleres*, que eren un espai sagrat que rodejava l'entorn de l'església a una distància de trenta passes.

En un principi sobretot hi havia sitges i cellers, on els pagesos dels masos de l'entorn hi emmagatzemaven les collites per protegir-los de la cobdícia dels senyors. Posteriorment, cap als segles XII i XIII, els fills fadristerms dels masos de l'entorn, que eren els propietaris dels magatzems de la sagrera, hi construïren les seves cases.⁵ Es creava així un nou poble.

Encara que ara per ara no tenim cap dada en ferm, entre altres coses per l'absència de mencions a una *cellaria* de Caulès, tots els indicis actuals fan pensar que l'actual assentament sorgí, entre els segles XI i XII, com una sagrera.

4 Fet confirmat per la nova documentació, tal com més avall es comentarà.

5 MALLORQUÍ GARCIA, ELVIS. «Les celleres medievals de les terres de Girona». *Quaderns de la Selva*, 21 (2009), p. 117-148.

Santa Susanna de Caulès

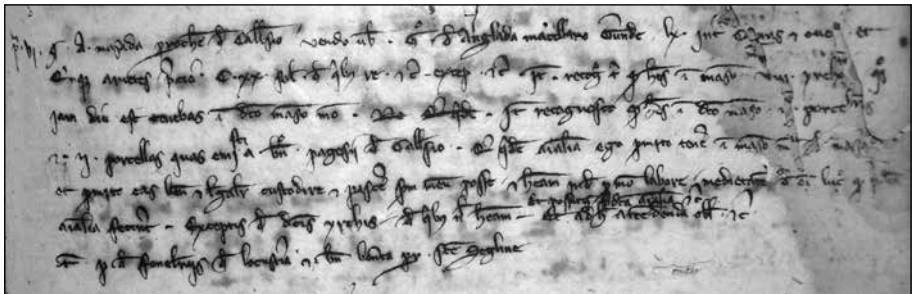
A pesar que per dimensions i tipus és molt similar a la de Sant Esteve, ha estat parcialment desfigurada per culpa de diverses reformes d'època moderna, com la construcció d'una capella i una sagristia a tramuntana. Les primeres mencions són de finals del segle XIV, fet que genera uns dubtes cronològics i històrics, com és ara saber quan i per què s'hi traslladà el culte existent a Sant Esteve, qüestions que només es podran resoldre arqueològicament.

Arxius

En el marc del present estudi sobre Sant Esteve de Caulès es van consultar diferents arxius, entre els quals destaquen l'Arxiu dels Ducs de Medinaceli (ADM), l'Arxiu Diocesà de Girona (ADG) i l'Arxiu Històric de Girona (AHG). En aquest darrer, per una primera presa de contacte, només es consultà el primer llibre de la notaria de Caldes-Llagostera, que ocupa el 1322 i el 1323. Per a una millor exposició de les dades extretes, les englobarem en diferents àrees temàtiques:

Marc cronològic

Com ja hem comentat, la primera vegada que es menciona l'assentament és l'any 919,⁶ en la venda, per part d'Emo, de la meitat de la vall de Llagostera a la comtessa Garsenda. Les següents mencions ja són dels segles X i XI, principalment com a afrontació del terme de Lloret. D'aquests només en destacarem el de 1032, perquè dona a Caulès la categoria de *vico*,⁷ i el de 1079⁸, perquè descriu els límits sud de la nostra parròquia.

Una bona mostra de la documentació de la notaria de Caldes-Llagostera. Al 21 de gener de 1323 Arnau Mas, de Caulès, ven a Guillem d'Anglada, carnisser de Girona, un ramat de seixanta-cinc d'ovicapríds al preu d'uns cent-vint sous. Igualment reconeix tenir en comanda del segon altres animals, com porcs i cabres, en el seu mas.

6 ABADAL, Ramon d'. *Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1926-1952, p. 367.

7 Arxiu Capitular de Girona (ACG), Pergamí n. 40 – CDSG, n. 204

8 ACG, Pergamí n. 502 – ACG, *Llibre verd del Capítol*, f. 366v.

Respecte a la seva fi, primer destacarem tres documents de 1377,⁹ en què després que li valoressin les rendes de la seva parròquia, el rector de Caulès, Ramón Peisoler, és autoritzat a anar a viure a Lloret de Mar per la pobresa que sofreix. Un altre document interessant és l'exposició que fa Simó de Cabanyes, feligrès del nostre objecte d'estudi, als preveres de Llagostera que és l'únic parroquià que resta d'una parròquia que abans tenia uns vint-i-dos focs. Per tant, és evident que durant la segona meitat del segle XIV Caulès entrà en una forta decadència, tal com es veu en un document de 1370¹⁰ on es comenta que els parroquians de la població estan en la pobresa.

Aquesta tendència queda confirmada quan el 1448¹¹ el bisbe de Girona, Bernat de Pau, uneix la parròquia de Caulès amb la de Vidreres.

Urbanisme

Es tracta d'un dels camps en què la documentació ha aportat més novetats. S'han descobert tot un seguit d'indis que amplien les potencialitats del jaciment cap al sector que hi ha al nord de l'església, ara per ara inexplorat.

El primer document que ens n'aporta dades és del gener de 1345.¹² S'hi esmenta que un solar del rector, on tenia planejat construir una nova rectoria, fou afectat per la construcció d'una nova porta de l'església per part dels parroquians. A la paret nord de l'església, just al costat de l'angle occidental, hi ha un esvoranc, encara sense excavar, que podria ser la porta esmentada. A pesar que el mateix document indica que la rectoria està annexa a l'església, cosa que concorda amb la tesi del doctor Manuel Riu, el fet que es plantegés construir un habitatge a tramuntana del temple pot ser un indicatiu que també s'urbanitzà aquest sector.

Més enigmàtiques són les referències, en dos documents de 1370 i de 1376,¹³ a una capella de Santa Susanna, construïda d'antic i annexa a l'església de Sant Esteve. En un principi podríem pensar en l'actual santuari de Santa Susanna de Caulès, malgrat la considerable distància que hi ha entre tots dos i la seva cronologia força desconeguda ara per ara.¹⁴ Tanmateix, la menció que és annexa a Sant Esteve ens indueix a pensar que deu estar situada al nord del temple, extrem que no es podrà confirmar fins que no s'explori l'àrea situada a tramuntana del conjunt actualment conegut.

9 18/2/1377: Arxiu Diocesà de Girona (ADG) U-69, f145v; ?/1377: Riu, M. *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers*. Madrid: M.C.E., 1975 p. 18; 16/3/1377: ADG. U-69, f29v.

10 4/6/1370: ADG U-60, f58v

11 27/2/1448: ADG G-65, f154rv; i ADG D-193, f81rv

12 28/1/1345: ADG U-8, f186v

13 4/6/1370: ADG U-60, f58v i ADG Q-1 (1368-1387), 77v

14 Vegeu-ne una breu menció en un document del 3 de setembre de 1394. ADG U-83, f45 (segona numeració)

Masos i explotació del territori

Com en tants altres territoris contemporanis, en el de Caulès hi ha documentada una elevada presència de masos. Àmpliament mencionats en el segle XIV, els primers esments d'alguns d'ells són de finals de la dotzena centúria.

Apart dels documents de la notaria de Caldes-Llagostera, una de les millors fonts d'informació que tenim per a conèixer com era el veïnat de Caulès és el capbreu que el 1373¹⁵ féu la Pabordia de Novembre de la Seu, propietària del castell de Lloret de Mar i el seu domini. S'hi esmenten els masos caulesians de Cabanyes, Coll i Padrosa.

En les descripcions que es donen totes coincideixen en el fet que un mas és format per un edifici principal, rodejat per d'altres de secundaris i per un seguit de terres, i un conjunt de petites propietats disperses tant dins de la parròquia com fora d'ella. En el nostre cas, principalment a la de Lloret de Mar.

Pel que fa al tipus d'explotacions s'esmenten feixes, on possiblement hi havia cultius de vinya i olivera, i artigues, boscos que eren romputs i conreats temporalment. Ara per ara pel que fa als horts, mencionats també en el capbreu, sembla que estarien més a Lloret. Això seria indicatiu que la dispersió de terres s'explicaria en part per tal d'aconseguir una major varietat de cultius.

Un cultiu que no es menciona específicament en el capbreu, però que surt àmpliament en el llibre notarial, és el de cereal. Dins d'aquesta categoria s'inclou tant els *blats grossos* (forment, ordi i llegums) com els *menors* (melca i mill). No obstant això, com que en el 1322-1323 la gent de Caulès comprava més quantitat de blat que no pas en venia, podria ser un indicatiu que el territori d'aquesta parròquia era deficitària en aquest cultiu.

Com és lògic, tenint en compte el fet que Caulès està en un massís muntanyós, una de les fonts principals d'ingressos era l'explotació forestal. Abraçava tant la simple collita de glans, per a alimentar els porcs, com la venda de carbó i diverses fustes, tant de bruc i arboç com de suro i d'alzina.

Altres activitats eren la ramaderia, principalment l'ovicaprina i la porcina, i el cultiu de fruiters, com l'ametller i l'avellaner.

Mercat

Per als habitants de Caulès una sortida dels excedents de les seves explotacions era el mercat, ja que tant els productes forestals com els ramaders tenien una forta demanda a les poblacions de la plana.

En el nostre cas els principals centres comercials eren la vila de Caldes de Malavella, amb un mercat secular, i els ports mariners de Tossa i Lloret de Mar. A més hem de tenir en compte que els productes que es venien en aquestes dues

15 5/5/1373: ACG, Pabordia de Novembre, vol. 8.e.22. Capbreu de Lloret..., f. 17v-18v i s.f. <65rv>; i 9/5/1373: ACG, Pabordia de Novembre, vol. 8.e.22. Capbreu de Lloret..., f. 4rv.

darreres localitats s'exportaven a través de via marítima, a punts com ara Barcelona. Una altra localitat amb la qual també es comercialitzà, puntualment, fou Girona.

En canvi, la gent de Caulès importava d'aquestes viles sobretot productes manufacturats, com llibres i botes.

Endeutament i crèdit

Àmpliament usat per bona part de la població, sovint es recorria a l'endeutament i el crèdi per tal de fer front a una àmplia varietat de despeses que anaven des de la subsistència quotidiana fins a la satisfacció de dots.

En el nostre cas, almenys en el bienni 1322-1323, la majoria de creditors coneguts eren jueus de Girona. Majoritàriament, membres de l'elit, com Bonjudà Cresques, que el 1330 era secretari de l'Aljama, o Astruch Caravita, que en el seu testament disposà la creació de l'almoïna *Erhdez*. No obstant això, també hi havia membres de les classes benestants de Caldes, com Pere Andreu.

Si prenem com a base les quantitats sol·licitades, podem dividir aquests crèdits o préstecs en dos grans grups: els modestos, que van de divuit a quaranta-vuit sous i aproximadament es podien cobrir en un mes; i els quantiosos, que van de vuitanta-vuit a tres-cents cinquanta sous.

Conclusions

Tot i la impossibilitat d'haver pogut engegar una nova campanya arqueològica, una simple revisió del material arqueològic actualment conegut i una primera consulta de les fonts arxivístiques ens ha permès reconstruir una història secular.

Com en tants altres casos, l'ocupació humana del massís començà en la prehistòria, encara que en la nostra zona d'estudi els primers assentaments són d'època neolítica. No obstant això, a pesar que actualment només coneixem la punta de l'iceberg, no fou fins a l'època romana, especialment en l'Antiguitat Tardana, quan aquesta zona fou ocupada intensivament. La finalitat d'aquest poblament, que estaria sotmès a les viles de la plana, segurament estaria lligat a l'obtenció d'uns determinats productes forestals i ramaders.

Després d'un fase visigoda poc coneguda, que ara per ara només indicaria una continuïtat de poblament en el massís, es bastí el temple de Sant Esteve de Caulès. Mencionat per primer cop el 919, es convertí en el marc del procés de parroquialització i en el centre vertebrador d'un gran sector del massís.

Però a pesar d'aquest paper, important com ho demostra el cementiri parroquial i l'edificació d'una petita cellera, la immensa majoria de la població visqué dispersa pel territori en masos. S'hi explotava el territori per a l'obtenció de productes forestals –principalment carbó–, ramaders i agrícoles, sobretot cereals, vinya i olivera.

Els excedents d'aquests productes eren traslladats, mercès a una estratègica xarxa de comunicació, als principals centres econòmics regionals, com Caldes de Malavella, als ports litorals i a Girona. D'aquesta darrera població també obtenien

préstecs per a fer front a les despeses diàries. Ens trobem, per tant, amb una petita població que tenia forts lligams econòmics amb la rodalia.

Per acabar comentarem que per a entendre la seva decadència s'han de tenir en compte diversos factors. El primer, i més conegut, és l'impacte de les fams i epidèmies del segle XIV, les quals, a banda de delmar la població, degueren desorganitzar l'economia del massís. Aquesta creixent pobresa provocà que la seva població anés emigrant cap als centres econòmics de l'entorn, com ara Lloret de Mar i Vidreres. Tampoc no hi ajudà el fet que la via que controla directament l'assentament de Sant Esteve de Caulès és de caràcter secundari, puix que a les proximitats hi passa el camí de Tossa o del Pelegrí, cosa que féu que no fos obligat passar-hi.

Bibliografia

- AICART, F., NOLLA, J. M. i PALAHÍ, L. *L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*. [Santa Cristina d'Aro]: Ajuntament de santa Cristina d'Aro; Girona: Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona, 2008, 265 p.
- BURCH, J.; GARCIA, G.; MIQUEL, I.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ LL.; SAGRERA, J.; SUREDA, M., VIVÓ, D. *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. Vol. 2. El Castellum*. Sant Julià de Ramis: Ajuntament - Institut del Patrimoni Cultural, 2006.
- FORMIGA, J. *Història de Vidreres*. Vidreres: Ajuntament, 2011, 353 p.
- LLINÀS, J. «De la prehistòria a l'època romana. Els primers 100.000 anys d'activitat humana a Llagostera». Dins: ALBÀ, M., i MALLORQUÍ, E. (coord.). *Història de Llagostera. Les claus del passat. Les conferències de l'Arxiu*. Llagostera: Ajuntament - Arxiu Municipal, 2010, p 71-90.
- MALLORQUÍ, E. *Les Gavarres a l'Edat Mitjana. Poblament i societat d'un massís del nord-est català*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, 2000, 268 p.
- MALLORQUÍ, E. «El terme de Lloret de Mar del segle XI al XVIII: una aproximació carto-gràfica». *Quaderns de la Selva*, 13 (2001), p. 67-82.
- MALLORQUÍ, E. *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII i XIV*. Barcelona: Fundació Noguera, 2011, 654 p.
- MALLORQUÍ, E. *El Llibre Verd del bisbe de Girona (1362-1371). El delme i l'estructura feudal de la diòcesi de Girona al segle XIV*. Girona: Diputació de Girona. 2011, 580 p. (Col·lecció Francesc Eiximenis; 13)
- MARTÍ, R. «L'ensagrament: utilitats d'un concepte». Dins: CATAFAU, A.; FARÍAS, V.; MARTÍ, R. *Les Sagreres a la Catalunya medieval: jornada d'estudi organitzada per l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines*, 2000. Girona: Centre de Recerca d'Història Rural – Associació d'Història Rural de les Comarques de Girona – Documenta Universitaria, 2007, p. 85 – 204.
- PONS, E. - SOLÉS, A. *La necròpolis d'incineració del Pi de la Lliura-Vidreres*. Vidreres: Ajuntament, 2008, 146 p.
- RIU, M. *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers (Mun. Caldes de Malavella, prov. Gerona)*, n. 88. Madrid: Excavaciones Arqueológicas en España, 1975, 16 p.
- RIU, M. *L'arqueologia medieval a Catalunya*. [Sant Cugat del Vallès]: Els Llibres de la Frontera, 1989, 177 p.

- RIU, M. «Creació i desaparició d'alguns vilatges fortificats a la Catalunya medieval». *Cota zero: revista d'arqueologia i ciència*, 6 (1990), p. 57-66.
- RIU, M. «Poblat i església de Sant Esteve de Caulès Vell». Dins: PLADEVALL, A. (ed.). *Catalunya Romànica*, vol. V. *El Gironès, la Selva, el Pla de l'Estany*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1991, p. 294-296.
- SOBREQUÉS, S. «Familias hebreas gerundenses. Los Falcó». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 3 (1948), p. 113-126.
- SOBREQUÉS, S. «Familias hebreas gerundenses. Los Zabarra y los Caravita». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 3 (1947), p. 68-98.
- SOLDEVILA, S. *Llagostera medieval. Viure i sobreviure dins de la plana de la Selva el 1300*. Llagostera: Ajuntament de Llagostera - Arxiu Municipal, 2012, 207 p.
- TURON, P. *Sant Esteve de Caulès: vida i mort d'un poblat medieval en el massís de l'Ardenya-Cadiretes*. Barcelona: 2012. [Pràcticum del Màster d'Arqueologia de la UB]
- ZUCCHITELLO, M. *El comerç marítim de Tossa a través del port barceloní: 1357-1553*. Tossa de Mar: Centre d'Estudis Tossencs, 1982, 150 p.
- ZUCCHITELLO, M. *Tossa: la formació d'una vila: el comte, l'abat i els tossencs: segles IX/XII*. Tossa de Mar: Centre d'Estudis Tossencs, 1998, 257 p.

Pàgines web

- Institut Cartogràfic de Catalunya (ICC), mapa geològic i topogràfic: <<http://www.icc.cat/vissir3/>> [Consulta: juliol de 2013]
- Institut Cartogràfic de Catalunya (ICC), Espanya 1:50000, mapes de guerra (1936-1939). <<http://cartotecadigital.icc.cat/cdm/landingpage/collection/mapagc>> [Consulta: juliol de 2013]

